

УДК 291.211.4

ЖІНОЧІ МІСТЕРІАЛЬНІ ПРАКТИКИ У ДОСЛІДЖЕННІ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ ТА ТОГОЧАСНА ЄВРОПЕЙСЬКА НАУКОВА МЕТОДОЛОГІЯ*

Ольга СМОЛЬНИЦЬКА

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу української філології НДІУ

Анотація. У статті розглядається дослідження К. Грушевською жіночого ритуалу (у тому числі відьомства) в зіставленні з методологією європейських сучасників: Е. Тайлора, Дж. Фрезера та ін. Проаналізовано культ матерів у різних міфологіях, виявлено українські форми залишків матеріальної культури.

Ключові слова: Катерина Грушевська, фольклор, жіноча магія, відьомство, культ матерів.

ЖЕНСКИЕ МИСТЕРИАЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ В ИССЛЕДОВАНИИ ЕКАТЕРИНЫ ГРУШЕВСКОЙ И ЕВРОПЕЙСКАЯ НАУЧНАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ТОГО ВРЕМЕНИ

Ольга СМОЛЬНИЦКАЯ

кандидат философских наук,

старший научный сотрудник отдела украинской филологии НИИУ

Аннотация. В статье рассматривается исследование Е. Грушевской женского ритуала (в том числе ведовства) в сопоставлении с методологией европейских современников: Э. Тайлора, Дж. Фрезера и др. Проанализирован культ матерей в разных мифологиях, обнаружены украинские формы остатков материальной культуры.

Ключевые слова: Екатерина Грушевская, фольклор, женская магия, ведовство, культ матерей.

FEMININE MYSTERY PRACTICES IN KATERYNA HRUSHEVSKA'S RESEARCH AND EUROPEAN SCIENTIFIC METHODOLOGY OF THAT TIME

Olha SMOLNYTSKA

Candidate of Philosophical Sciences,

senior research fellow of Ukrainian Philology Department of RIUS

Annotation. The article examines K. Hrushevskya's research of feminine ritual (including witchcraft) in comparison with the methodology of her European contemporaries E. Tylor, J. Frazer, and others. The cult of matrons in different mythologies is analyzed; Ukrainian forms of artifacts of material culture are revealed.

Key words: Kateryna Hrushevskya, folklore, feminine magic, witchcraft, cult of matrons.

* В основу статті покладено виступ на круглому столі «Родина Грушевських в історії української культури та державотворення».

Сучасне українознавство одною з баз містить дослідження первісних форм суспільства, зокрема і фольклор. У новому ключі ця проблематика розвивається в міждисциплінарному аспекті за допомогою аналізу поставлених завдань у словесних текстах (наприклад, літературних творих). Такий підхід практикувався, зокрема, як перспективний Катериною Грушевською (1900 – 1943), чії методи варто розвинути відповідно до нового фактажу і нових завдань сучасної гуманітаристики.

К. Грушевська – дочка Михайла Грушевського, етносоціолог, етнолог, фольклорист, видавець, культуролог, перекладачка, яку можна назвати «Лесею Українкою від науки» (що має на увазі й спадкоємність таланту: у К. Грушевської – від батька, у Лесі Українки – від матері, Олени Пчілки). Ця непересічна індивідуальність відома не лише академічними, але й польовими дослідженнями, а також як організатор, культуртрегер, що розвивала українську культуру, зумівши систематизувати попередні здобутки і сформувати нову наукову школу фольклористики. Її праці відрізняються оригінальністю та вдалим синтезуванням українського і зарубіжного матеріалу. Завдяки методології іноземних праць дослідниця глибоко аналізувала феномен рідної культури, причому не сліпо копіюючи здобутки зарубіжних колег, а виокремлюючи придатне для спостереження української спадщини. Ключовими поняттями К. Грушевської виступають «міф», «ритуал», «культ», «обряд», «магія», «символ», «первісний лад», бінарні опозиції «патріархат/ матріархат».

З ідеологічних причин ім'я К. Грушевської було під забороною, відкривати вчену почали з доби Незалежності.

Так, Я. Малик зазначав у 1991 р., що в радянські часи про цю дослідницю взагалі не згадувалося: «Лише у першому томі «Української літературної енциклопедії» (Київ, 1988) можна прочитати декілька скупих рядочків» [5, с. 265]. Сучасна українська гуманітаристика 2000-х років відкриває погляди К. Грушевської, систематизуючи специфіку концепцій ученої. Треба зауважити, що поле досліджень К. Грушевської було широким – від матеріальних пам'яток до народного сонника, від скотарських традицій до жіночої магії; також їй належить солідне опрацювання українського кобзарського епосу й унікальне видання корпусу народних дум. К. Грушевська проявила себе як науковець, польова дослідниця, архівіст, бібліограф, адміністратор. Її діяльність знаменує перехід від народництва до зарубіжних студій. Як правильно резюмує одна з дослідниць цієї постаті М. Парахіна: «Саме Катерина Грушевська своєю широкою обізнаністю сприяла виходові української етнологічної школи на європейський рівень. Вона багато уваги приділяла перекладам з англійської, французької, німецької та інших мов, викладала для аспірантів та науковців кафедри історії України в Київському інституті народної освіти курс «Методологія збирання етнографічного матеріалу», запровадила комплексний метод дослідження традиційної культури» [6, с. 66]. Цікаво те, що діяльність К. Грушевської відносять певною мірою і до релігієзнавчої (Л. Кондратик, О. Кондратик), оскільки українське релігієзнавство в зазначений період лише формувалося, постаючи як емпіричні надбання, а первіснообщинний лад, культу, ритуали тощо постають у полі зору цієї дисципліни. Взагалі сучасна наука визнає

унікальність К. Грушевської як науковця і організатора, але зосереджується переважно на історіографії, архівістиці, біографістиці (В. Горинь, І. Матяш та ін.), описовості, а не на аналізі специфіки концепцій дослідниці. Також більше уваги надається її біографії, і статті мають переважно публіцистичний характер, акцентуючи трагічні моменти: репресії, примусове розлучення з рідними, ув'язнення науковця в київській тюрмі, невідомість місця поховання К. Грушевської («ворога народу» – відомо лише, що це було за межами України: «Її останні адреси Магаданська область, Владивосток, Уфа, Новосибірськ» [3]) тощо (П. Лопата, Я. Малик, Ю. Черняк та ін.). Це трагедія європейської людини в тоталітарному середовищі, якому не була потрібна культура. Звичайно, повний аналіз неможливий без оперття на текст.

Праці К. Грушевської перевидаються, проте значна частина її архіву вимагає висвітлення. З огляду на це стаття призначена вузькому питанню – аналізу К. Грушевською жіночих містеріальних практик.

Мета дослідження – з'ясувати контекст, у якому були здійснені етнологічні розвідки К. Грушевської, присвячені жіночій магії.

Відповідно до мети ставляться завдання:

1) проаналізувати загальноєвропейський контекст формування досліджень первісної культури;

2) зіставити концепцію К. Грушевської з теоріями Дж. Фрезера, Е. Тайлора та ін.;

3) дослідити в порівняльному контексті культ Великих Матерів.

Різнобічна діяльність К. Грушевської пов'язана як з українським (І. Франко,

Ф. Вовк тощо), так і з європейським контекстом. Передусім це німецько- і англійсько- мовна джерельна база, чий концепції були найбільш поширеними в другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідниця розвинула започаткований до неї підхід (слід врахувати, що І. Франко та ін. спиралися на німецькі джерела). Оригінальні джерела були доступні К. Грушевській; слід враховувати перебування вченої за кордоном (Австрія, Німеччина, Франція), де проводилися дослідження.

Для аналізу К. Грушевською первісної культури й мотивації вибору певних методів треба знати особливості діяльності вченої. Зокрема, як керівник Кабінету примітивної культури з 1925 р. К. Грушевська відповідала за збір матеріалів. Як резюмують Л. Кондратик і О. Кондратик: «Під примітивною культурою розумілася та стадія суспільного розвитку, коли у виробничій сфері ще не було поділу праці, у соціальній була відсутня класова диференціація, а у сфері інтелектуальній переважало прелогічне мислення» [4, с. 206].

Слід зауважити, що завдяки діяльності К. Грушевської українська гуманітаристика змогла розвинути нову проблематику. Так, у XXI ст. аналіз жіночої тілесності, первісних вірувань, самого культу жінки, господарської магії буде проаналізований у різних аспектах, у тому числі фрейдистському (Н. Зборовська), феміністичному (С. Павличко, М. Рубчак). До аналізу жіночого статусу в патріархальних громадах братимуться польові дослідження (І. Ігнатенко), а також історичні джерела (К. Диса, О. Кісь, М. Маєрчик та ін.), зокрема, присвячені судам над відьмами в Україні.

Доба формування наукових поглядів К. Грушевської – кінець XIX – перша

половина ХХ ст. – знаменована підвищеним інтересом до аналізу первісного суспільства (проблем культу, табу, ритуалу, тотему тощо), а також так званих примітивних племен Африки, Америки (у тому числі Південної), Крайньої Півночі та ін. Зокрема, так з'явилися праці Дж. Фрезера, Е. Тайлора, К. Леві-Брюля, В. Богораза-Тана, Ф. Боаса, Р. Бенедикт, пізніше – Б. Малиновського, К. Леві-Строса, М. Мід тощо. Міфологія, фольклор, народне виховання, обрядовість та ін. часто аналізувалися завдяки безпосередньому спостереженню під час експедицій.

Інтерес до первісного фольклору і знайомство з ним завдяки діяльності зарубіжних дослідників зумовили появу першої наукової праці К. Грушевської – книги «Примітивні оповідання, казки і байки Африки і Америки» (1923). Дослідниця виступила не просто як видавець, але й аналітик, спираючись на простеження спільності архаїчних вірувань у різних народів і тому добираючи тексти відповідно до цієї концепції. Таким чином, несвідомо аналітик стояла на засадах К. Г. Юнга. У статті «Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства» (Австрія, 1928) виразно помітний компаративний підхід: порівняння з міфологією, обрядовістю, археологічними знахідками тощо в інших народів. У цій розвідці, написаній на основі доповіді 1927 р., розвинуто об'єктивні принципи Марка Грушевського як етнографа стосовно тілесності. Спостерігалася тенденція описувати і аналізувати конкретне явище всеохопно, без вилучення деталей. (Аналогічний підхід був у фольклорних записах В. Гнатюка).

Стаття присвячена «тілесній магії», яка виявляє себе в обрядах

магічно-господарської діяльності, «так само як, наприклад, зачаровування хлібом в різдвянім і весільнім ритуалі, як негативна магія мертвого тіла в похороннім обряді, або принцип імітації в лікуваннях та інших галузях народної магії» [2, с. 145]. У дослідженні відьомського ритуалу, польоту на шабаш, авторка спирається не лише на фольклорний, але й на літературний матеріал – зокрема, на художні твори (як-от «Конотопську відьму» Г. Квітки-Основ'яненка). При цьому К. Грушевська знаходить спільні риси у проведенні ритуалу в інших народів, порівнюючи такі сакральні постаті, як українська відьма (або звичайна жінка під час ворожіння – тобто під час набуття особливого статусу), із чукотськими шаманами і фінськими чарівниками [2, с. 147] – тобто особистостями, які орієнтуються в різних світах (реальному і потойбічному) і належать одночасно кільком площинам (трьом світам – на відміну від найчастіше з доби романтизму уявлених двох: реального та ірреального). Тут К. Грушевська спирається не лише на науковий матеріал, але й на фольклорний, згідно з яким магічні здібності мали представники інших народів, у тому числі фіни як шамани [1, с. 486]. Авторка наводить численні факти про українську жіночу обрядність, користуючися польовими матеріалами (у дослідженнях, зокрема, були розроблені анкети, що містили питання про поведінку під час ритуалу). К. Грушевська ретельно класифікує обряди, поділяючи їх на первісні та секундарні (до других належать качання по росі та купальські). У полі її уваги – сакральні акти: роздягання (наприклад, під час ворожіння), маніпуляції з предметами, поведінкові особливості під час господарської магії тощо.

Аналізуючи образ жінки, авторка звертається, як і Е. Тайлор, зокрема, до первісної доби (у цьому вчена спирається на німецькомовні праці – наприклад, В. Шмідта, який досліджував статус жінки, виводячи це з біблійних прикладів, цитуючи Старий Заповіт [2, с. 168]). Так, В. Шмідт згадував про права жінки на майно. З цього прикладу стає помітною жіноча роль. Це перегукується з розглядом Дж. Фрезера жіночої лінії престолоспадковості (матрилінійності) на прикладі численних звичаїв та міфів у праці «Золота гілка» («The Golden Bough», 1890) [8, с. 179 – 181], а також у спеціальному дослідженні «Фольклор у Старому Заповіті» («Folk-lore in the Old Testament», 1918). З наведених праць випливає, що жінка поставляла не просто функцію.

Комплексність методології К. Грушевської і водночас пов'язаність підходу з європейськими концепціями виявляються, зокрема, і в апелюванні дослідниці до археології: «Археологічні пам'ятки мистецтва і культури дають нам змогу оцінити те незвичайне значення, що мав в світогляді людей кам'яного віку образ жінки, чи жіночий принцип взагалі» [2, с. 168], і висновує – через функцію родючості, недоступну чоловіку (у Дж. Фрезера докладно змальовані обряди і табу, пов'язані з цим уявленням, а також культ жіночих богинь урожаю), – тезу про те, що в уявленнях «найрізніших півкультурних народів» [2, с. 168] жінка є «немов резервуаром могутніх магічних сил, що впливають на ціле оточення: людей, звірів, рослини і речі. Очевидно, тут і там жіноче тіло вважається чимсь визначним в природі, як ми тепер висловлюємось – чимсь надприродним» [2, с. 168]. Підтвердженням особливого статусу жінки-родильниці в первісному суспільстві було

те, що, за свідченням К. Грушевської, «між мистецькими воображеннями тих часів поруч з постатями звірів... часто зустрічається зображення жінок, але немає постатей чоловіків» [2, с. 168]; звір виступав тотемом і взагалі сакральним створінням, від якого залежало життя людини.

Як аргументи К. Грушевська наводить скульптурні жіночі зображення – так званих Венер доби палеоліту, або «Великих Матерів» [2, с. 169], зазначаючи: «Сліди цього культу тягнуться від південної Франції до східної Росії, але типові жіночі фігурки, наближені до отсих, зустрічались і в переддинастичнім Єгипті, були відомі і передгрецькій культурі, і найстаршим культурам передньої Азії... На думку деяких дослідників, старинний Китай був теж у владі подібної релігії» [2, с. 169]. Це свідчить про принципи матриархату і спільне колективне несвідоме різних народів у дописемну добу. Одним із доказів жіночого принципу К. Грушевська обирає грецькі міфи (про богиню Землі, яка перша вийшла з хаосу під час створення світу й народила Світ, Небо, Море, Титанів [2, с. 169]); докладно аналізує культу чоловічих богів, що паралельно мають жіночі функціональні образи: Озвіріса та Ізиди, Тамуза та Іштар, Аттіса, Адоніса, Бальдура – німецька транслітерація скандинавського Бальдра тощо [2, с. 170]; аналогічно розглядав культ цих богів Дж. Фрезер у «Золотій гілці». Тобто йдеться про близнючний міф, трансформований в юнгіанський архетип *Syzygie*. Звернення до єгипетських, вавилонських, германських божеств (окрім більше відомих античних) – принцип, узятий з німецьких праць.

Якщо звертатися до світового контексту аналізу матриархальних знахідок, то скульптурні зображення жіночих

богинь аналізував і Г. Вирт, розглядаючи кельтські, германські й навіть українські знахідки під назвою «матінок», «матерів» [1, с. 285 – 286]. Один із присвячувальних написів на кельнському камені матрон I ст. н.е. так і читається: «Моїм матерям» [1, с. 415]. Нідерландсько-німецький дослідник навів приклад і української матріархальної знахідки: кам'яну бабу він називає «дерев'яна стела Матері-Землі, пізніше християнізована, стала стелою Божої Матері... у Кутейникових курганах доби залізного віку, які знаходяться в Катеринославській губернії» [1, с. 415].

Тяжіння до поєднання, тобто синтетичний підхід, характеризують праці й інших учених – або сучасників К. Грушевської, прибічників подібних концепцій. У своїх розвідках про первісне суспільство дослідники поєднували аналіз міфу чи ритуалу з фактажем про лінгвістику, антропологію, релігію, мистецтво й навіть філософію. Зокрема, цим позначена «Первісна культура» («Primitive Culture», 1871) Е. Б.Тайлора.

Матеріалом аналізу К. Грушевської стають міф, вірування, ритуал, обряди – від давніх до сучасних, безпосередньо спостережуваних, а допоміжним матеріалом – літературні приклади або матеріальні пам'ятки. Схожий принцип – у теорії Е. Тайлора, який часто спирався на пережитки (вірування, забобони, ігри... [7, с. 65 – 90]), міфи різних народів і племен для ілюстрації анімізму і духовної жертви для ідолів [7, с. 472 – 474] (те ж саме, але на українському матеріалі, розглядала К. Грушевська).

Таким чином, підхід К. Грушевської не буде зрозумілим без урахування поглядів зарубіжних учених – сучасників дослідниці. Є підстава стверджувати про

спільну основу і спільні ідеї досліджень в Україні, Німеччині, Австрії, Великій Британії, США та ін.

Отже, К. Грушевська і фактологічно, і емпірично визначила наукову методологію подальших поколінь європейських дослідників – наприклад, учениці К. Г. Юнга М.-Л. фон Франц, яка застосовувала юнгіанський аналіз до казок різних народів (у тому числі сибірських племен) і зіставляла з віруваннями, ритуалами (теж переважно на дописемному матеріалі). Цей метод вільно розвивався за кордоном (Швейцарія, Німеччина, США та ін.), проте з ідеологічних причин заборонявся в СРСР. Рівень досліджень К. Грушевської дозволив розширити українознавчу базу і дав більше можливостей для культурологічного та історичного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вирт Г. Ф. Хроника Ура Линда. Древнейшая история Европы / Герман Феликс Вирт / Пер. с нем.: Кондратьев А. В. – М.: Вече, 2007. – 624 с.: ил. – (Ariana Mystica).
2. Грушевська К. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / Катерина Грушевська // Фольклористичні зошити: 36. наук. пр. – Луцьк, 2009. – Вип. 12. – С. 145 – 180.
3. Катерина Грушевська: перерваний лет (14.05.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrvostok.com.ua/2014/05/katerina-grushevaska-perervanij-let/> – укр. мовою, вільний.
4. Кондратик Л. Й., Кондратик О. В. Початкові етапи українського релігієзнавства / Л. Й. Кондратик, О. В. Кондратик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Розділ IV. Релігієзнавство. – 2008. – Вип. 12. – С. 206.
5. Малик Я. Катерина Грушевська / Ярослав Малик // Український

історик. – 1991. – № 3 – 4 (110 – 111); 1992. – № 1 – 4 (112 – 115). – С. 265.

6. Парахіна М. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20 – 30-х років ХХ століття / Марія Парахіна // Етнічна історія народів Європи. – 2002. – Вип. 13. – С. 66.

7. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор: [Пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

8. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь / Джеймс Джордж Фрэзер. – 2-е изд. – М.: Изд-во полит. лит., 1983. – 703 с.

REFERENCES

1. VIRT, G. (2007). *The Chronicle of Ura-Linda. The Oldest History of Europe*. Moscow: Veche, 624 p. [in Rus.]

2. HRUSHEVSKA, K. (2009). Some Observations on the Means of Feminine Household Magic in Relation to the Oldest Forms of Female House-keeping. In: *Folklorystychni zoshyty: Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 12. Lutsk, pp. 145–180 [in Ukr.]

3. *Kateryna Hrushevka: an Interrupted Flight* (2014). [Online]. Available at: <http://ukrvostok.com.ua/2014/05/katerina-grushevka-perervanij-let/> [in Ukr.]

4. KONDRATYK, L., KONDRATYK, O. (2008). The First Stages of the Ukrainian Religious Studies. In: *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Part IV. Vol. 12. P. 206 [in Ukr.]

5. MALYK, Ya. (1991, 1992). Kateryna Hrushevka. *Ukrainskyi istoryk*. № 3–4 (110–111); № 1–4 (112–115). P. 265 [in Ukr.]

6. PARAKHINA, M. (2002). Kateryna Hrushevka's Scientific Heritage of the 1920–1930s. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vol. 13. P. 66 [in Ukr.]

7. TAILOR, E. (1989). *Primitive Culture*. Moscow: Politizdat, 573 p. [in Rus.]

8. FREZER, Dzh. (1983). *The Golden Bough*. Moscow: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 703 p. [in Rus.]

O. Smolnytska

Feminine Mystery Practices in Kateryna Hrushevka's Research and European Scientific Methodology of That Time

Abstract

The research of Kateryna Hrushevka's views on feminine rites, particularly magic, is represented in this article. The historical context, forming the scientist's outlook, is given to explain the specifics of her views. Special attention is paid to K. Hrushevka's direct communication with Ukrainian scientists – one of the reasons of her personal interest in original sources. It is mentioned that the Ukrainian researcher had early matured as a European scientist due to her familiarization with foreign scientific sources in the original. K. Hrushevka's studies tune to West European and American ones, besides, not so much in influence as in their general tendency for a new approach in history, ethnography, folklore, cultural and religious studies.

As a publisher of folklore of African and other tribes, K. Hrushevka was unconsciously in keeping with the principles of C. G. Yung: both researchers observed similarity of primitive beliefs among different peoples. Thus, this analysis is closely related to the theory of the collective unconscious. Also, the different views on primitive beliefs, represented in the theories of K. Hrushevka, E. Tylor, and J. Frazer, are compared in this article.

In her comparative research, K. Hrushevka emphasizes on deities in different mythologies, reflected in two principles – the masculine and the feminine, incarnated in pairs of gods (for example, Osiris – Isis). Therefore, the connection to the Ukrainian matriarchy appears. K. Hrushevka also analyzes this phenomenon from different aspects, using samples of ancient artifacts of the Paleolithic period.

Thus, it is proved that K. Hrushevka's research is worthy of consideration at the modern level with attraction of the topical European context, i. e. in accordance with the methodology of the scientist.